

УДК 343.159.5

В.Ю. ГОРЕЛОВА, аспірант кафедри кримінального права та процесу
Університету економіки та права “КРОК”

ДО ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ОСОБИ ВНАСЛІДОК НЕЗАКОННОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ

***Анотація.** Щодо відшкодування збитків особі внаслідок незаконного застосування кримінально процесуального примусу органами досудового слідства, прокуратури, суду.*

***Анотація.** О возмещении убытков лицу в результате незаконного применения криминально процессуального принуждения органами досудебного расследования, прокуратуры, суда.*

***Summary.** As regards indemnifying of losses to person in result of unlawful usage of criminal-procedural compulsion by pre-trial investigation bodies, public prosecutor, court.*

***Ключові слова:** права осіб, незаконні дії, відшкодування збитків, заходи кримінально-процесуального примусу.*

Постановка проблеми. Становлення України як демократичної, соціальної, правової держави нерозривно пов’язується з усвідомленням пріоритету людини та з ідеєю відповідальності держави за незаконні дії її органів перед особою, що є гарантом стабільності та захищеності суспільства.

XXI століття – час розбудови інформаційного суспільства, забезпечення інформаційної відкритості правоохоронних органів та суду. Відбувається трансформація суспільних відносин, що проявляються у взаємозв’язку юридичної, економічної та моральної відповідальності. Це спонукає державу і суспільство створювати додаткові можливості для самореалізації людини та для реалізації її права одержувати компенсацію у випадках незаконних дій правоохоронних органів. Особливо гостро стоїть питання відшкодування збитків, завданих незаконними діями тих органів держави, головним завданням яких є забезпечення прав і свобод громадян. З огляду на незчисленні прояви незаконного застосування органами досудового слідства, прокуратури і суду різних форм примусу останнім часом особливого значення набуває негайна потреба удосконалення інституту відшкодування шкоди. Ця проблема заслуговує на увагу, оскільки розвиток суспільства формує новий підхід до поняття збитків та цінностей. Розвиток електронних інформаційних ресурсів дозволяє автоматизувати багато процесів з накопичення, аналізу та пошуку інформації, що стосується компенсації збитків за незаконні дії органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Якщо ж гарантування інтересів особи перестає бути пріоритетною діяльністю правоохоронних органів, то така держава перестає бути правовою, оскільки руйнує ті цінності, задля утвердження яких вона була створена.

Стаття 56 Конституції України наголошує, що кожна людина наділена правом вимагати відшкодування шкоди, завданої їй незаконними діями державних органів та посадових осіб. Під цим слід розуміти право особи на відшкодування будь-яких збитків у повному обсязі. Загальний порядок та умови відшкодування збитків, що міститься у Законі України від 1 грудня 1994 року “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду”, стосується реабілітації особи, залишаючи осторонь деякі питання відшкодування збитків внаслідок незаконних дій органів досудового слідства ще до винесення постанови

про порушення кримінальної справи. Істотні порушення закону і зловживання владою під час застосування заходів кримінально-процесуального примусу, що завдають шкоди правам громадян на особисту недоторканність, їх майну, призводять до збитків та порушень в сфері підприємницької чи іншої діяльності, а також руйнування іміджу та погіршення ділових відносин та т.п. Разом з тим, ще залишається осторонь ціла низка різноманітних форм кримінально-процесуального примусу, що завдають реальної та передбачуваної шкоди особі. Тому не всі громадяни, підприємства, установи чи організації, які зазнали збитків і пред'явили вимогу про їх відшкодування, можуть розраховувати на повну чи навіть часткову компенсацію. Таким чином постають питання: чи можливий досудовий порядок відшкодування шкоди особі? Який зміст шкоди залишається поза увагою? Чи існують на сьогодні доступні інформаційні ресурси, які містять інформацію про факти незаконного застосування примусу органами досудового слідства, прокуратури, суду?

Мета статті. Спроба внести пропозиції про вдосконалення законодавства щодо інституту відшкодування збитків, здійсненої незаконними діями органів досудового розслідування, прокуратури і суду.

Результати аналізу публікацій. Проблема законодавчого врегулювання відшкодування збитків внаслідок незаконних дій державних органів та пошук оптимальних рішень щодо відносин “особа – держава” розглядалися багатьма сучасними вченими: М.Є. Шумило, Т.М. Медведєвою, М.С. Малєїним, М.Я. Шило, Т.М. Добровольською, В.Т. Нором.

Виклад основного матеріалу. Проблема відшкодування збитків особі внаслідок незаконних дій правоохоронних органів та їх посадових осіб не нова, пошуком її вирішення активно займалися вчені вже у ХІХ столітті. Так, відповідальність за посадові злочини, а також відповідальність за “неправильні, але незлочинні” дії посадових осіб передбачалась ст. 62 Уложення про Покарання 1845 року та Зводом законів 1842 року. Також у ст. 677 Законодавства Цивільного 1857 року встановлювалась відповідальність будь-якої посадової особи та суддів за “збитки, спричинені протизаконними діями з корисливих чи особистих мотивів” [1, с. 417-418].

Намір України наблизитись до Світової спільноти принципово змінює економічну основу життя кожної людини, що прагне жити за новими, кращими правилами, гарантованими їй законодавством. На жаль, юридична практика показує, що такі незаконні дії органів досудового слідства та прокуратури, як неправомірне затримання особи, виснажливі допити свідка або підозрюваного без перерви та понад розумний строк, незаконне вилучення документів, незаконний привід, а також повне або часткове знищення майна, що було об'єктом експертного дослідження та ін. набувають розповсюдженого характеру, завдаючи особі значної шкоди. При цьому неправомірні дії працівників правоохоронних органів залишаються безкарними, а особі не компенсуються завдані збитки. На жаль на сьогодні поширене таке явище, як вимагання правоохоронними органами коштів для закриття безпідставно порушеної ними ж кримінальної справи. Необхідно відмітити високий ступінь латентності подібних правопорушень, оскільки постраждалі особи не поспішають оскаржувати незаконні дії правоохоронних органів, побоюючись помсти та втративши віру в справедливість.

Систематичні порушення законності, які допускають у своїй діяльності органи, що здійснюють досудове слідство, підтверджують численні скарги та заяви громадян, що надійшли протягом 1998 – 2009 років на адресу Уповноваженого з прав людини, а також близько 30 українських неурядових правозахисних організацій, які об'єднали свої зусилля у проекті “Кампанія проти катувань та жорстокого поводження в Україні”,

розглянули повідомлення постраждалих осіб від незаконних дій правоохоронних органів [2]. Інформаційним підґрунтям цього слугують сучасні Інтернет-ресурси, в яких розміщені Єдиний державний реєстр судових рішень, сайти правозахисних організацій тощо [3]. Ці ресурси підтверджують динаміку збільшення кількості таких скарг, серед яких домінують звернення про порушення права на судовий захист, грубе порушення прав осіб працівниками правоохоронних органів, зневажливе ставлення до людини, ігнорування її законних інтересів та прав.

Що стосується затримання особи та доставки її в органи внутрішніх справ, то використовуються незаконні засоби, які вже стали звичними і сприймаються працівниками міліції, прокуратури і суду як норма: незареєстроване затримання, тиск щодо відмови від захисника, використання адміністративного арешту для цілей кримінального переслідування, подовження терміну затримання до 10 й більше діб. Частіш за все затриманого одразу примушують давати показання в кабінеті оперативного працівника, ігноруючи його законні права та навіть не надаючи змоги повідомити родичам про його затримання, що є прямим порушенням Основного Закону України (ст. 29 Конституції України). З приводу чого, спираючись на практичні дані, А. Бущенко справедливо визначає, що однією з цілей такого затримання є можливість отримати зізнання у вчиненні злочину. Також він наголошує, що на отриманні таких зізнань тримається уся система досудового слідства [4]. Поширеність цієї практики підтвердила і діяльність створеного в МВС у 2008 році Управління моніторингу прав людини в діяльності МВС, в якому створені інформаційні ресурси, що містять більше ніж 200 заяв з приводу лише незаконних затримань [5, с. 49].

Треба зауважити, що проблема незаконного позбавлення особи її особистого часу існувала завжди, але найбільш чуттєво вона стала сприйматись та оцінюватись лише з розвитком економічних відносин, які пов'язані з сприйняттям нових цінностей. Не має сумнівів, що свобода – нічим незамінне благо, втрата якої навіть на деякий час завдає фізичної, моральної та матеріальної шкоди. В епоху підприємництва поняття часу почало ототожнюватись з грошовим еквівалентом, а розпорядження власністю є домінуючою реальністю. Іншими словами, економіка розвивається разом із суспільством і водночас впливає на нього, і таким чином набувають великого значення для особи питання розпорядження власним майном, часом а також прерогатива престижу, іміджу, ділової репутації тощо. Тобто незаконні дії працівників правоохоронних органів становлять на сьогодні загрозу для людини значно більшу, ніж “видимий бік” – втрата коштів, майна, оскільки сучасне життя встановлює ті неписані закони, за якими людина втрачає роботу, упущену вигоду, набуті роками ділові зв'язки, репутацію тощо. Інститут відшкодування збитків в цій сфері значно відстає в своєму розвитку.

Таким чином, незаконне позбавлення свободи в сучасному вимірі завдає особі не лише моральної шкоди і матеріальних збитків, а й спричиняє шкоду “майбутньому”, адже відомо, що люди у своїх судженнях часто поспішають використовувати негативну інформацію, а правоохоронні органи у свою чергу не поспішають обтяжувати себе діями, направленими на відновлення доброго імені постраждалої особи. За сучасних умов хронічного дефіциту часу та “обвалу” інформації часто саме імідж визначає результат взаємодії сторін у суспільстві, бо ми замінюємо побудову складного і заглибленого образу (портрета) людини (корпорації) його іміджем – знаковим замінювачем, який відбиває головні риси. Тому інформація про затримання громадянина, обшук, вилучення документів та предметів уже негативно позначається на діловій репутації особи незалежно від подальшого розвитку подій.

Разом з тим, ведучи мову про незаконні дії працівників правоохоронних органів, слід підкреслити ту важливу обставину, що не кожне незаконне діяння слідчого чи прокурора є умисним, і тому важливо зрозуміти, як психологічно непросто виправити помилки, що завдані особі внаслідок кримінально-процесуальних дій. Так, М.Є. Шумило справедливо зазначає, що “особливе місце серед вибачальних помилок у кримінально-процесуальній діяльності посідають вчинені в стані ризику процесуальні дії та рішення, що не призвели до бажаних результатів” [6, с. 200] Проте зробити все можливе, щоб усунути порушення, запобігти негативним наслідкам, є обов’язок, який ніяк не ганьбить правоохоронні органи, а в деяких випадках сприяє тому, що звернення особи за захистом до суду втрачає сенс. Так, автор шляхом анкетування власників та співвласників малого та середнього бізнесу з’ясувала, що в більшості випадків достатньо було б письмового вибачення від органу досудового слідства у разі незаконних дій, що не спричинили шкоди майну. Слід зазначити, що мова йдеться про ті випадки, коли таке письмове вибачення допоможе власнику поновити своє чесне ім’я у випадках, коли з вини працівників правоохоронних органів було порушено угоду чи інше зобов’язання, а також відновити зв’язки, повернути клієнтів.

Що стосується найманого працівника – то незаконні заходи кримінально-процесуального примусу, що були застосовані до нього, передусім завдають шкоди його відносинам з роботодавцем, що спричиняє у всіх випадках однаковий наслідок – звільнення. Тому так важливо, щоб службовою особою органу досудового слідства, прокуратури чи суду негайно було повідомлено дирекцію підприємства, установи, організації про незаконність арешту їх працівника або про застосування щодо нього іншого примусового заходу, якщо це вже було відомим за місцем роботи. Таким чином, зазначені пропозиції не потребують додаткового державного фінансування, але здатні відновити інтереси особи одразу, коли збитки господарюючого суб’єкта можна звести ще до мінімуму, а також попередити звільнення працівника з роботи, що є важливим в умовах сьогодення. Також такі зобов’язання “вибачитись” тільки зміцнять довіру до органів досудового слідства та прокуратури, що піде всім тільки на користь.

Згідно зі ст. 29 Конституції України кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Це означає, що право на відшкодування збитків згідно зі ст. 56 Конституції України повинно виникати з моменту здійснення незаконних дій правоохоронними органами незалежно від порушення кримінальної справи. Так, ч. 1-1 ст. 2 Закону України “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду” передбачено право на відшкодування шкоди, завданої оперативно-розшуковими заходами до порушення кримінальної справи. Зміст цього закону повинно бути роз’яснено особою, що завдала шкоду, але згідно зі ст. 53-1 Кримінально-процесуального кодексу України, зазначено обов’язок слідчого або прокурора чи суду – вжити заходи до відшкодування шкоди, заподіяної громадянину лише у разі закриття кримінальної справи чи виправдувального вироку суду. Надалі, ст. 12 зазначеного закону встановлює порядок, згідно з яким правоохоронні органи визначають розмір завданої шкоди. Практично цей порядок не виконується і постраждала особа сама намагається встановити справедливість в суді. Такий стан речей логічно пояснюється тим, що добровільно покарати себе і не відчувати вини – явище фантастичне. Таким чином, можна дійти висновку, що існує негайна потреба у запровадженні нового, незалежного правозахисного механізму контролю за діяльністю органів досудового слідства з метою встановлення спрощеної процедури розгляду справи про

відшкодування збитків потерпілому внаслідок незаконних дій правоохоронних органів, а також з метою роз'яснення прав та захисту громадян.

Проблема визначення матеріальної (майнової шкоди), спричиненої заходами кримінально-процесуального примусу, досить складна, оскільки ст. 3 згаданого Закону не охоплює всіх існуючих майнових втрат, що може зазнати особа внаслідок незаконних дій правоохоронних органів. Так, залишають поза увагою компенсацію за неможливість розпорядження конфіскованим, арештованим вилученим майном, а також втрачену вигоду, неодержаний прибуток, що тягне за собою інші втрати. Різноманітність життєвих ситуацій настільки багатогранна, що іноді потерпілій особі неможливо одразу навіть визначити завданий збиток, а не те що довести його наявність. З цієї причини можна стверджувати, що повне відшкодування шкоди ніколи не відбудеться, а тим паче моральних збитків, що не піддаються оцінці. Такий захист прав власності, як кримінально-процесуальна реституція також повністю не захищає особу, оскільки повернені речі та (або) відновлене право на них залишається без компенсації за втрачені прибутки під час неможливості користування цим майном. Існують випадки, коли особа, що була незаконно позбавлена майна, бере кредит і повинна сплачувати за ним відсотки; також повернене майно часто втрачає свою первинну цінність і особа змушена реалізувати його за значно нижчою ціною, ніж сплатила за нього, або яку могла б одержати раніше. Треба відмітити, що у випадках повернення втраченого або пошкодженого майна існує дуже складна та нешвидка процедура, що додає постраждалому моральних переживань та втрату часу. Таким чином, спрощена процедура пов'язана з реституцією ще на етапі досудового слідства, здається необхідною.

На практиці не здійснюється відшкодування також за позовами юридичних осіб, що вказують на те, що в результаті бездіяльності судового пристава-виконавця, який не наклав вчасно арешт на майно боржника, підприємству були заподіяні збитки. Тобто мова йде про завдання шкоди неналежним виконанням своїх обов'язків, що також може розглядатися як підстава виникнення правовідносин з її відшкодування, що цілком узгоджується з частині шостої ст. 1176 Цивільного кодексу України.

Проблеми визначення й характеристики збитків ускладнюються ще таким фактором: в самій назві закону передбачено порядок відшкодування шкоди громадянину, не особі (в чому є різниця), що робить майже неможливим його застосування у разі здійснення незаконних заходів кримінально-процесуального примусу, що спричинили шкоду юридичній особі.

Таким чином, на сьогодні існує негайна потреба в оновленні діючого механізму відшкодування збитків та компенсації моральних втрат через незаконні дії правоохоронних органів.

Висновки.

В наш час мова йде про реальну потребу стабільності у всіх відносинах суспільства і держави. Відшкодування збитків особі, завданих незаконними діями правоохоронних органів, на сьогодні не можна розглядати лише як кримінально-процесуальний інститут, оскільки не припустимо ігнорувати цивільні, трудові, фінансові та інші правовідносини. Застосування незаконних заходів кримінально-процесуального примусу завдає шкоди цілій низці прав, що регулюються різними галузями права, але поновлення їх на етапі досудового слідства повинно здійснюватись заходами відповідного правопорушуючого суб'єкта. Виходячи з конституційного принципу відповідальності держави перед особою внаслідок незаконних дій її органів завдана шкода повинна відшкодовуватись в повному обсягу. У зв'язку з цим необхідно:

1. Встановити спрощену процедуру розгляду повідомлень про незаконні дії правоохоронних органів ще до винесення постанови про порушення кримінальної справи.

2. Запровадити новий незалежний контроль за діяльністю правоохоронних органів з метою швидкого реагування на здійсненні правопорушення і забезпечення гарантованих державою прав та свобод осіб.

3. Zobov'язати правоохоронні органи у випадках встановлення невинуватості особи надавати негайне письмове повідомлення-вибачення, а також вживати невідкладних дій, направлених на запобігання втрати особою роботи чи відсторонення від займаної посади.

4. Встановлення окремого провадження по справах про відшкодування збитків внаслідок незаконних дій органів досудового слідства та прокуратури з метою своєчасного та повного забезпечення права кожного на захист його прав та свобод.

5. Необхідні формальності звернення до адвоката повинні бути такого характеру, щоб їх можна було виконати за хвилини.

Вбачається за можливе також внести доповнення до чинного Закону України “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду”.

До ст. 2 слід додати п. 5 “завдання шкоди неналежним виконанням своїх обов'язків”.

До ст. 3 слід додати:

1) п. 6: “компенсація за неможливість користування майном, що належить фізичній або юридичній особі і було вилучене або конфісковане та повернене без пошкоджень в розмірі 0,1-0,5 % від вартості майна за кожний день утримання цього майна”;

2) п. 7: “компенсація за пошкоджене майно, а також за неможливість користування таким майном, що належить фізичній або юридичній особі та було вилучене або конфісковане та повернене з пошкодженнями в розмірі не менш 0,5 % від вартості майна за кожний день утримання цього майна”.

Використана література

1. Н. Лазаревский. Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами. Догматическое исследование / Н. Лазаревский. – С.-Петербург : Типография “Слово”, 1905 г.

2. Див.: Карпачова Н.І. Стан дотримання прав і свобод людини в Україні. – (Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини). – К., 2000 р.;

Проти катувань. Міжнародні механізми запобігання катуванням та жорсткому поводженню / Харківська правозахисна група. – Харків : Фоліо, 2002 р.;

А. Бущенко. Проти катувань. Українське законодавство та практика в світлі стандартів КПК / А. Бущенко, М. Мінаєв, М. Романов / Права людини, 2007 р. – (Харківська правозахисна група).

Бущенко А.П. Стаття 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського суду з прав людини / А.П. Бущенко / Права людини, 2008 р. – 432 с. – (Харківська правозахисна група).

3. Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : [//www.reyestr.court.gov.ua/Search](http://www.reyestr.court.gov.ua/Search)

4. Річний звіт харківської правозахисної групи 2009 р. – Режим доступу : [//www.khpg.org/index.php?id=127489128](http://www.khpg.org/index.php?id=127489128)

4. Інформаційний портал Української Гельсінської спілки з прав людини (за станом на 24.06.09 р.). – Режим доступу : [//www.helsinki.org.ua/index.php?id](http://www.helsinki.org.ua/index.php?id)

5. Права людини в діяльності української міліції : науково-практичне видання ; художн.-оформлювач. Б.Є. Захаров / Права людини, 2009 р. – 296 с. – (Харківська правозахисна група).

6. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія / М.Є. Шумило. – Харків : Арсіс, 2001. – 320 с.